

Стамшалов Еркін Имангазыұлының
8D02206 – «Тарих» мамандығы бойынша философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған **«Қазақстанның оңтүстік-шығыс
өңіріндегі босқыншылық: тарихы мен тағылымы (1918-1936 жылдар)»**
тақырыбындағы диссертациясының

АНДАТПАСЫ

Зерттеу жұмысының жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыс 1918 жылдан 1936 жылдар аралығында Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріндегі босқыншылықтың тарихы мен эволюциясын зерттеуге арналған. Зерттеуде архив деректері мен естеліктерді талдауға сүйене отырып, Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймақтарындағы босқыншылықтың әлеуметтік-экономикалық және саяси себептері, Кеңес мемлекеттік мекемелерінің, саяси-әскери және қауіпсіздік құрылымдарының босқыншылыққа қатысты саясатының қалыптасуы және оның тарихи эволюциясы қарастырылған, оңтүстік-шығыс Қазақстандағы босқыншылықтың негізгі бағыттары, реципиент-елдердің босқындарға қатысты саяси ұстанымы, босқыншылық проблемасын шешуде пайдаланылған мемлекеттік тетіктер мен босқындарды тарихи отанына қайтару және орналастыру жолдары мен нәтижелері талданған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Табиғи апаттар немесе қалыптасқан саяси, әлеуметтік, экономикалық немесе қоршаған ортаға бейімделген басқа да қалыпты өмірдің күйреуі салдарынан адамдардың шет елге мәжбүрлі қоныс аударуын білдіретін жаппай босқыншылықтың әдеттегі көші-қон процестерінен айырмашылығы бар. Бірінші дүниежүзілік соғыстың соңғы жылы мен соғыстан кейінгі алғашқы жылдары босқындар санының бұрын-соңды болмаған деңгейде өскені байқалды. Қорғансыз қалып, өз Отанының қамқорлығынан айрылған, емін-еркін жүріп-тұру немесе жұмыс табу мүмкіншілігі жоқ босқындардың басым көпшілігі өте қиын жағдайға тап болды. Бастапқыда Халықаралық Қызыл Крест комитеті басқа қоғамдық ұйымдардың көмегімен босқындарға көмек көрсету мәселесін қолға алды. Алайда, материалдық көмектің өзі босқындардың шет елдердегі өміріне қатысты барлық мәселелерді шеше алмады. Бұған қоса ерікті демеушілердің қаражаты тез таусылып, босқындар мәселесі құқықтық реттеуді қажет етті. Туындаған сұрақтармен Ұлттар Лигасының Жоғарғы Комиссары айналысып, жұмысын қабылдаушы елдердегі босқындардың жеке куәліктері мен жол жүру құжаттарын беру арқылы олардың құқықтық жағдайын анықтаудан бастап, оларды жұмыспен қамтуға және репатриация бағдарламасын әзірлеуге ұмтылды. Алайда, 1918-1936 жылдар аралығында Қытайға және басқа да шекаралас аймақтарға қашып кеткен Қазақстанның оңтүстік-шығыс аумағына жататын кейбір босқын топтары халықаралық қауымдастықтың назарынан тыс қалды.

Мемлекеттің астықты, ет пен басқа да шикізатты тартып алуы, ауыл шаруашылығын күштеп отырықшыландыру мен ұжымдастыру, халықтың діни наным-сеніміне тегеурінді шабуыл түріндегі тонаушылық сипаттағы экономикалық және саяси науқандары және де азық-түлік жетімсіздігінен туған

ашаршылық Қазақстан халқының жаппай босқыншылығына себеп болды. Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймақтарындағы босқыншылық немесе мәжбүрлі көші-қон тақырыбы, босқындар мәселесіне қатысты кеңестік саясаттың дамуы мен эволюциясы Қазақстанның тарих ғылымында бұған дейін арнайы, кешенді зерттеу нысаны болған жоқ. Ғылыми айналымға әлі енгізілмеген архив дереккөздері және босқындар мен олардың ұрпақтарының естеліктері мәселені XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Кеңес Одағында қалыптасқан саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдай аясында талдауға мүмкіндік береді.

Зерттеу пәні. Қазақстанның оңтүстік шығыс өңірлеріндегі босқыншылықтың себеп-салдары, босқындардың тағдыры, донор-елдер мен реципиент-елдердің босқындарға қатысты саясаты.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Жұмыстың басты мақсаты – Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңірлеріндегі жаппай босқыншылықтың себептерін және барысын, негізгі бағыттарын және салдарларын зерттеу және кеңестік биліктің босқындарға қатысты саясатын зерттеу. Осы мақсатты іске асыру үшін диссертациялық жұмыста мынадай негізгі зерттеу **міндеттері** қойылды:

- Жетісу мен Шығыс Қазақстан шекаралық аудандар тұрғындарының 1918-1920 жылдарда Қытайға босуының себептерін талдау;
- XX ғасырдың 20-жылдарындағы Қытай Республикасы мен Кеңестік Ресей шекара қызметтерінің босқындарға қатысты ұстанымы мен әрекеттерін талдау;
- Түркістан АКСР-і Орталық Атқару комитетінің босқындарды орналастыру жөніндегі ерекше комиссиясы мен оның құрылымдық бөлімдерінің қызметін талқылай отырып, Кеңес өкіметінің 1924-1926 жылдардағы Қытайдағы қазақ босқындарына қатысты саясатын саралау;
- Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймақтарынан Қытайға кеткендерге қатысты «босқын», «ауа көшуші» ұғымдарының мәні, қалыптасу тарихы және пайдаланылу эволюциясын зерделеу;
- Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңірлеріндегі ірі шаруа қожалықтарының мүлкін тәркілеу, өздерін жер аудару науқаны қарсаңында, барысында және одан кейінгі, астық, мал өнімдері және шикізат дайындау науқандарының, шаруа қожалықтарын күштеп ұжымдастыру дағдарысы жағдайындағы босқыншылықтың өршуін зерделеу;
- Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріндегі қарулы босқыншылықтың себептерін, қалыптасу механизмін және шаруалардың кеңес өкіметінің аграрлық саладағы күштеу саясатына қарсылық жасауының формасы ретіндегі мазмұнының сараптау;
- Оңтүстік-шығыс Қазақстаннан Батыс Қытайға барып бас сауғалаған босқындардың ондағы әлеуметтік-құқықтық жағдайын зерделеу;
- Қазақстанның оңтүстік-шығысынан Қырғызстанға босқан тұрғындардың жағдайын және Қырғызстан әкімшілік құрылымдарының ауа көшушілерге қатысты саясатын саралау;

– Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймақтарындағы босқыншылықтың негізгі бағыттарын анықтау және демографиялық апаттың көлемін саралау, жаппай босқыншылық туғызған панасыз балалар тағдырын зерделеу;

– Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріндегі босқыншылықтың әлеуметтік салдарын және кеңестік биліктің босқындарды қайтару және орналастыру бойынша негізгі шараларын (1932-1936 жж.) және Қазақстанның жергілікті мекемелерінің осы шараларды іске асыру әрекетін саралау.

Зерттеу әдістері. Диссертациялық зерттеудің методологиялық негізі ретінде әлем-жүйелік теория алдынды, бұл теория қазақ қоғамындағы зерттеліп отырған кезеңдегі апаттар мен ауыр трагедияның себептерін Кеңес Одағындағы коммунистік эксперименттің ішкі қайшылықтарынан іздеуге жол ашты.

Құрылымдық функционализм теориясы босқындар топтарының Синьцзян аумағындағы жергілікті қоғам үшін дисфункциялық элемент болғаны, мұның өзі жергілікті билік институттарын проблеманы шешуді жеделдетуге итермелегенін саралауға мүмкіндік берді.

Сонымен қатар босқындардың әртүрлі топтарының бейнесін сараптау үшін әлеуметтік тарихтың зерттеу әдістері пайдаланылды. Дескриптивті әдіс босқыншылықтың құбылыс ретінде қалыптасуы мен кезеңделуінің тарихи себептеріне тереңдеуге мүмкіндік берді. Зерттеудің объектісін күрделі жүйенің бір бөлшегі ретінде қарастыратын тарихи-жүйелілік әдісі де қолданылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы.

– Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріндегі босқыншылық жеке ғылыми зерттеу объектісі ретінде алғаш рет қарастырылып отыр.

– 1918-1920 жылдарда большевиктік билік қысымы салдарынан Қытайға кеткен босқындардың белгілі бір бөлігі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінен кейін Қытайға кетіп, қайта оралған топтар екені анықталды.

– Түркістан Республикасы ОАК-нің Жетісудағы ауыр әлеуметтік-саяси ахуалды оңалту мақсатында құрған босқындар жөніндегі Ерекше комиссия мен оның бөлімдерінің, сонымен қатар КСРО БОАК жанынан құрылған Ерекше комиссиясының қызметі отандық тарихнамада бірінші рет талданды.

– Ресей мен Қытай шекара қызметтерінің босқындарға қатысты ұстанымының архив құжаттары негізінде талданып, Ерекше комиссия құзыреті әскери-шекаралық құрылымдар тарапынан мойындалмағаны анықталды.

– Өздері құрған және Қытайдағы туыстары жіберген қарулы топтардың көмегімен шекарадан өтпек болған босқындардың тарихы алғаш рет зерттелді және осы тарихи құбылысты бейнелейтін «қарулы босқыншылық» түсінігі енгізілді.

– Қытайға барған қазақ босқындарының әлеуметтік-құқықтық жағдайы, Синьцзянь билігінің қоныс аударушыларға қатысты саясаты талданды.

Зерттеу жұмысының ғылыми және қолданбалық маңызы. Зерттеу жұмысының ғылыми маңызы – диссертациядағы нарративтік материалдарды талдау және қорытынды ой-түйіндері XX ғасырдың бірінші жартысында Кеңестік Қазақстанда болған әлеуметтік апаттар мен трагедиялардың шынайы

тарихын қалпына келтіруге үлес қосады. Сондай-ақ диссертациялық зерттеу жұмысындағы мәліметтер мен қорытындыларды босқыншылық тарихына қатысты жалпы еңбек жазуға, оқу бағдарламаларын жасауға, оқу құралдарын әзірлеуге, әлеуметтік-саяси тарих бойынша арнайы курстар дайындауға қолдануға болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1. Кеңестік кезеңдегі Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңірінен Қытайға босқыншылықтың бірінші кезеңі 1918-1919 жылдарды қамтиды. Осы кезеңде большевиктік зорлық пен азамат соғысы шарпыған Оңтүстік-шығыс Қазақстандағы босқыншылықты тоқтатып, қоныс аударушыларды бұрынғы мекендеріне қайтару бойынша кеңес билігінің алғашқы әрекеттері басталды.

2. Оңтүстік-шығыс Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс салдарынан және 1918 жылдардағы қызыл партизандар, отаршыл пиғылдағы орыс қоныс аударушыларынан көрген қысымнан қашып Қытайды паналаған босқындардың ондағы хәлі мүшкіл болды. Босқындардың елге қайту әрекеті Синьцзян және Кеңестік Россия шекара қызметтерінің кедергісіне ұшырап отырды.

3. Азамат соғысы аяқталған соң Синьцзян мен Кеңестік Түркістан үкіметтері екі тараптың демографиялық, әлеуметтік-экономикалық дамуына теріс әсер еткен босқындар мәселесін түпкілікті шешуге мүдделілік танытып, «Іле келісімін» жасады. Түркістан АКСР ОАК жанынан құрылған босқындар жөніндегі Ерекше комиссияның бөлімдері босқындарды қайтару және бұрынғы мекендерінде орналастыру бағытында елеулі қызмет атқарды.

4. Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігіндегі ірі байларды тәркілеу науқаны барысында халықтың Қытайға босуы жиіледі. Босқыншылықты болдырмау мақсатында кеңестік билік шекара маңында қолға түскен мал-мүлікті контрабанда есебінде тәркілеп, «Қосшы» одағы арқылы кедейлерге таратты. Астық дайындау, мал алымы сияқты шаруашылық-саяси науқандар да босқыншылықты күшейтті.

5. Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы аз мөлшерде басталған халық наразылығы XX ғасырдың 20-жылдарының аяғында ұйымдасқан қарулы босқыншылыққа ұласты. Алайда, шекаралық аудандардағы коммунистік отрядтар мен тұрақты әскери бөлімдер нашар қаруланған босқындар топтарын талқандап, олардың мүлкін тонаумен айналысты.

6. Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігінен Қытайға кеткен босқындар шекара маңындағы қалмақ әскери топтарының тонауына ұшырады, сонымен қатар Қытайдың жергілікті билігі тарапынан құқықтық кемсітушілік көріп, жергілікті тұрғындардың қысымына ұшырап, қорғану мақсатында қарулы топтар құрды. Қытайдағы қазақ босқындары мен олардың жетекшілерінің іс-әрекеті БМСБ тыңшылық қызметінің бақылауында болды.

7. Қазақстандағы кеңестік биліктің Қырғызстанға кеткен босқындарды қайтарудағы енжарлығы демографиялық апатқа әкелді. Қырғызстандағы қазақ босқындарына жергілікті үкімет тарапынан көрсетілген қысым Қырғыз АКСР ХКК төрағасы араласуымен саябырсыды.

8. Ауыл шаруашылығын қайта құрудағы күштеу шаралары салдарынан Оңтүстік-шығыс Қазақстанның тұрғындары Кеңес Одағының басқа аймақтарына да босып кетті. Осының салдарынан мал басы кеміп, азық-түлік тапшылығы үдей түсті. Көптеген аудандарда шаруашылықтар дағдарысқа ұшырап, аштық салдарынан өлім-жітім жиіледі.

9. Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріндегі жаппай босқыншылық панасыз балалардың көбеюіне алып келді, олар үшін өңірде азық-түлік, материалдық жағынан жұтаң жабдықталған балалар үйлері ашылды, осы үйлерде де аштан өлу фактілері көптеп кездесті.

10. Қазақстан үкіметі жанынан құрылған комиссия арқылы Қазақстанның оңтүстік-шығыс өңіріндегі босқыншылықты жою мақсатындағы шаралар жетімсіз болды, босқындарды тұрғылықты мекендерінен кеткендері үшін жазалау шаралары толастамады. Босқындарды Орта Азия республикаларынан және Қытайдан елге қайтару және орналастыру шаралары жүйесіз түрде, отырықшыландыру және шаруашылықтың жекелеген салаларын жұмыс күшімен қамтамасыз ету міндетімен қабат жүргізілді.

Зерттеу жұмысының сыннан өтуі. Диссертация Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты XX ғасырдағы Қазақстан тарихы бөлімі және әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті тарих факультетінің Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасында орындалды. Диссертация аталған екі ғылыми мекемеге қоса Қазақ Ұлттық университеті факультетінің Қазақстан тарихы кафедрасының мүшелері қатысқан кеңейтілген отырыста талқылаудан өтті. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері жарияланған мақалалар мен халықаралық конференцияларда жасалған баяндамаларда көрініс тапты. Диссертация тақырыбы бойынша Скопус (Scopus) мәліметтер базасында индекстелетін журналда 1 мақала, ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны бақылау комитеті ұсынған отандық ғылыми журналдарда 9 мақала, 1 ұжымдық монография тарауы, 2 халықаралық, 4 республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциялар материалдарында баяндама, жалпы саны 16 мақала жарияланды. Зерттеу тақырыбына қатысты диссертант құрастырушылар құрамында қатысқан 2 құжаттар жинағы жарық көрді.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс қысқартылған сөздер тізімінен, кіріспеден, үш бөлімнен, он тармақтан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады.